

Jelisaveta Petrović¹
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Dalibor Petrović²
Univerzitet u Beogradu
Saobraćajni fakultet

Originalni naučni rad
UDK 316.774:323.26(497.11)“2017”
004.738.5: 005.57]:323.26(497.11)“2017”
Primljen: 24.11.2017

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1704405P>

KONEKTIVNA AKCIJA KAO NOVI OBRAZAC PROTESTNOG AKTIVIZMA³

Connective Action as the New Pattern of Protest Activism

APSTRAKT: Namera ovog rada je da se ispituju organizacione osnove protesta „Protiv diktature” koji su se, tokom proleća 2017. godine, održavali u više gradova u Srbiji. Izostanak zvaničnih organizatora protesta kao i uloga koju su onlajn platforme za društveno umrežavanje imale u komunikaciji, organizovanju i koordinaciji protestnih dešavanja, navodi na pitanje da li se u slučaju protesta „Protiv diktature” može govoriti o razvoju tzv. digitalno posredovane „konektivne” akcije?

Prema polaznoj pretpostavki pristupa „konektivne” akcije (Bennett & Segerberg, 2012, 2013), u informacionom društvu, kao posledica personalizacije političkog delanja koje se sada odvija u novom socio-tehnološkom okruženju, dolazi do razvoja tzv. „konektivne” akcije. Konektivna akcija se razvija zahvaljujući mogućnostima koje savremene informaciono-komunikacione tehnologije pružaju za učešće pojedinaca u kolektivnim poduhvatima kao i ulozi koju igraju kao spajajući i organizujući agenti kolektivnog delanja. U takvim okolnostima konvencionalne forme organizovanja društvenih pokreta / protesta kao i formiranje čvrstih kolektivnih identiteta, postaju daleko manje potrebni.

Analizom podataka prikupljenih u anketnom istraživanju sprovedenom u toku trajanja protesta (N=175), kao i onlajn ispitivanjem stavova prema ovom protestu (N=255), autori dolaze do zaključka da je organizaciona osnova „Protesta protiv diktature” najbliža ideal-tipu „samoorganizovane mreže” kao jednom od dva osnovna modela konektivne akcije.

U zaključnom delu rada autori iznose mišljenje da je model konektivnog delanja adekvatan za tumačenje izbijanja digitalno posredovanih protesta, iako sa

1 vukelic.jelisaveta@gmail.com

2 d.petrovic@sf.bg.ac.rs

3 Rad je nastao kao ravnopravni doprinos oba autora i rezultat je rada na projektima br. 36022 i br. 179035 koji se realizuju uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

transformisanjem protesta u čvršće i stabilnije forme kolektivnog organizovanja gubi svoju eksplanatornu snagu.

KLJUČNE REČI: *protest, informaciono-komunikacione tehnologije, kolektivna i konektivna akcija, organizacija*

ABSTRACT: *The aim of this paper is to examine the organizational background of the protests „Against dictatorship” that took place in several Serbian towns, in the spring of 2017. The absence of the official organizers and the role social networking sites played in terms of communication, organization and coordination of the protest events, raises the following question: Could the protest „Against dictatorship” be considered as an example of a digitally enabled „connective” action?*

According to the „connective action” approach (Bennett & Segerberg, 2012, 2013), in the information society a new „connective” form of collective action is emerging as a result of personalization of political action that occurs within new socio-technological environment. Connective action is enabled by innovative technological opportunities for individual participation in collective ventures and supported by the role that ICTs play as „stitching” and organizing agents of collective action. In such circumstances, conventional social movement organizations and solid collective identities seem to become far less necessary.

The analysis of the data collected in the field (N = 175) and in the online survey of the experiences and attitudes towards the protest (N=225), leads to the conclusion that the organizational background of the protest „Against dictatorship” is closest to the ideal-type of „self-organized network”, as one of the two basic models of connective action.

In the concluding part of this paper, the authors argue that the „connective action” model is adequate for the interpretation of the emergence of the digitally mediated protests. However, with the transformation of protests into more solid and stable forms of collective action, this model loses its explanatory power.

KEY WORDS: *protest, information and communication technologies (ICT), collective and connective action, organization*

1. Uvod

Ono što danas možemo da rekonstruišemo analizirajući činjenice o prvim danima protesta *Protiv diktature*⁴ govori da je ovaj protest nastao potpuno spontano. Po svemu sudeći, inicijalnu kapislu je zapalio jedan sasvim običan mladić iz Beograda, u slobodno vreme ljubitelj REP muzike, koji je odmah po zatvaranju birališta, 2. aprila 2017. godine, kada se već naslućivalo da će Aleksandar Vučić postati predsednik Srbije, postavio na Fejsbuk (Facebook) poziv na *Protest protiv diktature* koji je trebalo da se održi narednog dana.⁵ I zaista,

4 http://www.danas.rs/politika.56.html?news_id=342857&title=Ko+stoji+iza+okupljanja+mldih+u+gradovima+Srbije?; <https://insajder.net/sr/sajt/stav/4066/>, pristupljeno 15. 10. 2017.

5 <https://www.facebook.com/events/416285402064449>. pristupljeno 15. 10. 2017.

sutradan oko 18 časova, na iznenađenje mnogih a pre svega samog inicijatora protesta, prvo stotine a zatim i hiljade mladih ljudi počelo je da okupira prostor ispred Narodne Skupštine započinjući, na taj način, jedan od najvećih protesta u Srbiji još od rušenja režima Slobodana Miloševića, 5. oktobra 2000. godine.

U ovom radu, namera nam je da istražimo organizacione osnove protesta *Protiv diktature* koji su se, tokom proleće 2017. godine, spontano javili, ne samo u Beogradu, već i u više drugih gradova širom Srbije. Protesti su trajali nekoliko nedelja, a za to vreme su obaveštenja o vremenu i mestu okupljanja i trasi protestne šetnje najvećim delom distribuirana putem onlajn platformi za društveno umrežavanje (OPDU)⁶, dok su diskusije na Tviteru (Twitter) i unutar Fejsbuk grupa imale ulogu u planiranju i organizovanju protestnih aktivnosti. Posebno je interesantan podatak da do kraja protesta ni jedna organizacija nije istupila kao zvanični organizator, iako se sam protest u fazi zamiranja podelio na nekoliko grupa.⁷ Vidljiv značaj koji su OPDU imale u iniciranju i koordinaciji protestnih dešavanja kao i izostanak jedne (ili više) liderskih organizacija, uputio nas je da se zapitamo da li se u slučaju protesta *Protiv diktature* može govoriti o razvoju *konektivne* akcije. Prema pristupu *konektivne* akcije, koji su razvili Lens Benet i saradnici (Bennett, 2012; Bennett & Segerberg, 2012, 2013; Bennett et al, 2014; Agarwal et al, 2014), kao posledica globalizacijskih procesa i eskaliranja neoliberalne ekonomije, u socio-tehnološkom okruženju umreženog društva dolazi do razvoja personalizovanih oblika digitalno posredovanog tzv. *konektivnog* delanja (Bennett, 2012). Konektivna akcija uvodi logiku kolektivnog organizovanja drugačiju od one karakteristične za „analogno” doba, o kojoj govore Olson (1971), Hardin (1968), Ostromova (1990) i drugi.

2. Društveni pokreti i protesti u informacionom dobu

Rasprostranjena upotreba novih informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) i sve veći broj korisnika interneta i OPDU širom sveta⁸, stvorili su, početkom XXI veka, povoljne uslove za jednu od najznačajnijih promena u obrascima delanja društvenih pokreta. Rezultati istraživanja protestnih politika pokazuju da je komunikaciona infrastruktura novih društvenih pokreta bila manje-više stabilna od vremena njihovog nastanka krajem 1960-ih godina pa sve do zahuktavanja IKT revolucije tokom 1990-ih (Croteau & Hoynes 2014: 294–

6 Pod onlajn platformama za društveno umrežavanje podrazumevamo poseban obrazac onlajn mrežne društvenosti kolokvijalno poznat pod nazivom „društvena mreža”. Drugim rečima, kada koristimo akronim OPDU pre svega mislimo na ovaj specifični obrazac onlajn društvenosti, a ne na tehnološku infrastrukturu za onlajn umrežavanje. Kada želimo da istaknemo ulogu same infrastrukture za društveno umrežavanje tada koristimo pojam „digitalne platforme”.

7 <https://insajder.net/sr/sajt/tema/4452/> pristupljeno 15. 10. 2017.

8 Više od polovine svih svetskih domaćinstava i blizu tri četvrtine mladih ljudi (15–24) širom sveta (95% u Evropi) koristi internet– <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2017.pdf> (pristupljeno 25. 10. 2017); Procenjuje se da OPDU u 2017. godini koristi oko 2.5 milijardi ljudi od čega samo Fejsbuk ima 2 milijarde aktivnih korisnika na mesečnom nivou– <https://goo.gl/8UEX1M> i <https://goo.gl/h2tb6V> (pristupljeno 25. 10. 2017).

331, prema Dolata 2017:13). Međutim, u doba uspona informacionog društva, već krajem 1990-ih, a naglašeno tokom druge dekade 2000-ih, aktivnosti društvenih pokreta sve više postaju posredovane, usmeravane i oblikovane različitim tehnološkim inovacijama u oblasti komunikacija. Danas, OPDU, interaktivne WEB 2.0 platforme, mobilni telefoni „smart” generacije, laptop i tablet uređaji predstavljaju nezaobilazni deo protestnih aktivnosti širom sveta. Ove tehnologije pružaju mogućnost za nove oblike i načine izražavanja i širenja ideja, dokumentovanja i deljenja prizora kolektivnih protestnih aktivnosti i individualnih iskustava diskriminacije. Kako primećuje Kastels (Castells, 2015), društvene mreže su obezbedile svojevrsan prostor autonomije za razmenu informacija i širenje kolektivnog osećanja nade i besa.

Od samih početaka razvoja interneta, u okvirima socioloških i politikoloških studija, razmatran je njegov uticaj na demokratiju, građanski aktivizam i političku participaciju (dobar pregled se može pronaći u Chadwick & Howard, 2009; i Boulianne, 2009). Vreme naglog razvoja IKT se poklopilo sa periodom u kome je zabeleženo opadanje učešća građana u političkom životu na Zapadu, čime se otvorilo pitanje da li nove komunikacione tehnologije mogu da stvore uslove za nastanak inovativnih oblika građanskog angažovanja, posebno među mladima (Norris, 2003; Bennett, 2008, 2012). Tvrdnji da ove tehnologije zaista mogu da doprinesu razvoju građanske participacije u prilog govore masovni (digitalnim tehnologijama posredovani) protesti poput *Okupirajmo Volstrit* (Occupy Wall Street, 2011), *Crni životi su važni* (*Black lives matter*, 2013), *Ženski marš* (*Women's March*, 2017) u SAD, *Arapsko proleće* u Severnoj Africi i na Bliskom istoku, pokret *15M* u Španiji, *Kišobran revolucija* (Hongkong, 2014) i dr. Manuel Kastels (2014; Castells, 2015) u svojim analizama ovih protesta ističe da je upotreba interneta i mobilnih telefona bila od suštinskog značaja za njihovo izbijanje i kasniji tok. Ove tehnologije, prema njegovom mišljenju, obezbeđuju platformu za kontinuirano i ekspanzivno umrežavanje koje evoluirala sa promenama oblika pokreta. Iako su, kako ističe Kastels, pokreti i akcije i dalje vezani za realni prostor, njihova egzistencija je jedino neprekidna u komunikacionim mrežama. Pored toga, mrežna struktura omogućava ovim pokretima da funkcionišu bez vidljivog centra, oni nemaju potrebu za klasičnim vođstvom ili centralizovanim upravljanjem, a opet mogu biti jednostavno koordinisani i organizovani (Castells, 2015). I druga istraživanja koja su realizovana tokom ili nakon ovih protesta, uglavnom su uspevala da uspostave jasnu vezu između upotrebe IKT i različitih faza razvoja protesta (Fernandez-Planells, Figueras-Maz & Pàmols, 2014; Garcia & Treré, 2014; Lindgren, 2013; dobar pregled se može naći u Harris & McCabe, 2017). Istražujući organizacione osnove onlajn pokreta u Srbiji, Dalibor Petrović (2016) zaključuje da OPDU igraju važnu ulogu u konstituisanju i organizaciji društveno-političkog aktivizma, predstavljajući istovremeno prostor za diseminaciju informacija, javnu sferu i platformu za organizovanje protestnih aktivnosti u realnom prostoru.

Kada je o osporavanjima aktivističkog potencijala IKT reč, ona su pre teorijsko-hipotetičkog karaktera nego što su svoju potvrdu uspela da pribave kroz empirijska istraživanja, iako naravno ima i ovakvih nalaza (Faraon, Stenberg & Kaipainen, 2014). Međutim, bez obzira na nedostatak jasnih empirijskih dokaza,

postoji nekoliko važnih problema na koje različiti kritičari ukazuju. Jedna od ključnih kritika odnosi se na to da OPDU (Fejsbuk, Tviter i dr.), ali i onlajn platforme posebno dizajnirane za građansku participaciju (kao npr. Avaaz, Change.org), nisu vrednosno neutralne već svojim karakteristikama (alatima i dostupnim opcijama) ograničavaju mogući opseg ponašanja, strukturiraju akciju i određuju njene pojavne oblike. Baveći se demokratskim potencijalom IKT, Kerin Nahon (2015) ističe da je iluzija da su društveni mediji⁹ neutralni, egalitarni, objektivni i demokratski. Upravo suprotno, ukazuje autorka, njihova arhitektura i dinamika je politička i nedemokratska jer su u njihov dizajn, standarde i praksu ugrađene vrednosti i interesi moćnih aktera koji usmeravaju ponašanje korisnika ovih mreža (Nahon, 2015:43).

Drugi, podjednako važan problem odnosi se na to što OPDU pružaju mogućnost gotovo potpune kontrole nad sadržajima koji kroz njih prolaze, kao i prikupljanje podataka o individualnim korisnicima – kako od strane gigantskih korporacija (poput Gugla, Fejsbuka i dr.) tako i od država sa kojima ove korporacije blisko saraduju, pre svih, SAD (Dolata, 2017:13–15; Dolata & Schrape, 2016; Della Porta & Mattoni, 2014; Van Dijck, 2013). Na ovaj način, IKT postaju dvosekli mač kojim se mogu pokrenuti revolucije ali koji se, isto tako, vrlo lako može okrenuti protiv onih koji se tog mača late.

Uz navedene, kao prepreke koje otežavaju onlajn aktivizam ili umanjuju njegove efekte u onlajn svetu, u literaturi se još navode i: pretrpanost informacijama, širenje lažnih vesti, digitalna cenzura, produblјivanje digitalnih nejednakosti, razvoj različitih oblika kvazi aktivizma (klikativizam, slaktivizam), atomizacija sajber prostora i dr. (videti opširnije u: Petrović, 2013, 2016).

3. Konektivna akcija i organizacione osnove protestnog aktivizma informacionog doba

Iako su u literaturi prisutne različite procene društvenih posledica upotrebe IKT, autori su manje-više saglasni u pogledu rastućeg značaja koji ove tehnologije dobijaju u aktivnostima društvenih pokreta. Snižavanje troškova koordinacije uz pomoć novih tehnologija, učinilo je centralizovano organizovanje manje potrebnim (Castells, 2015; Agarwal et al, 2014; Chadwick, 2013; Bennet & Segerberg, 2012, 2013; Bimber, Flanagin, & Stohl, 2012). S druge strane, tehnološke inovacije su pružile mogućnost veće vidljivosti i kontrole javnosti nad aktivnostima pokreta i samim tim doprinele slabljenju monopola koji su organizacije društvenih pokreta ranije imale u postavljanju ciljeva i određivanju repertoara delanja (Dolata, 2017:14; Earl et al, 2014; Earl & Kimport, 2011).

9 Pod društvenim medijima podrazumevamo sve one digitalne platforme koje se mogu upotreblјavati za kreiranje, preradu, objavljivanje i recepciju medijskih sadržaja generisanih od strane samih korisnika ovih platformi. Dakle društveni mediji predstavljaju jedinstveni spoj komunikacione tehnologije bazirane na internetu i specifičnog načina njihove upotrebe u medijske svrhe. Zbog toga je pogrešno izjednačavati društvene medije i OPDU, kolokvijalno poznate kao „društvene mreže” jer iako mogu biti bazirane na istoj digitalnoj platformi (recimo Fejsbuku) njihove funkcije su različite.

Grupa istraživača okupljenih oko politikologa Lensa Beneta sa Univerziteta u Vašingtonu, predstavlja jednu od struja koja je najdalje otišla u pogledu isticanja važnosti digitalnih tehnologija za građanski aktivizam. Ovi autori su izdvojili nekoliko aspekta prema kojima se digitalna kolektivna akcija razlikuje od delanja karakterističnog za društvene pokrete analognog doba, iako napominju da standardni model kolektivne akcije egzistira paralelno sa novim oblicima konektivnog delanja. U najkraćim crtama, logika kolektivne akcije, na način kako je video Mankur Olson, zasniva se na sledećem: pojedinci, ukoliko mogu da ostvare neki lični cilj koji se poklapa sa određenim grupnim ciljem, a da pri tom nisu prinuđeni da participiraju u kolektivnom poduhvatu za ostvarenja tog cilja, po pravilu izbegavaju da se u taj poduhvat uključe (Olson, 1971). Ovaj fenomen je u literaturi poznat kao „švercovanje” ili „hvatanje krivina” (engl. *free riding*). Da bi kolektivna akcija mogla da zaživi i pruži željene rezultate iza nje mora da stoji čvrsta organizacija, jasni mehanizmi nadzora i prinude, kao i sankcije i podsticaji za participaciju u ostvarenju zajedničkog cilja. Dilema kolektivne akcije, drugim rečima, leži u neizvesnosti da li se može postići kritična masa angažovanih pojedinaca potrebna za ostvarenje društvene promene (Marvel & Oliver, 1993). Vremenom je ovo shvatanje doživelo različite reinterpretacije koje se udaljavaju od Olsonove ekonomističke i redukcionističke perspektive, ali se i dalje ističe neophodnost postojanja relativno čvrste, u manjoj ili većoj meri hijerarhijski ustrojene organizacije, jasnih tokova komunikacije, kao i neke vrste objedinjujućeg kolektivnog identiteta (McCarthy & Zald, 1977; Melucci, 1995).

Konektivno delanje, ističu Benet i Segerbergova, počiva na sasvim drugačijim osnovama od kolektivne akcije analognog doba. Oslanjajući se na pretpostavke teorije aktera-mreže (Latour, 2005 prema Bennett & Segerberg, 2012:753) i Kastelsovo razmatranje tehnologije kao delatnog aktera (opširnije u: Petrović, 2007), autori naglašavaju da digitalni mehanizmi umrežavanja (društveni mediji i pristupni digitalni uređaji) potencijalno postaju delatni uporedo sa ljudskim akterima (pojedincima i organizacijama). Drugim rečima, digitalni mehanizmi umrežavanja se u određenim uslovima uspostavljaju kao organizujući agenti, dok komunikacija koja se putem njih ostvaruje postaje osnova kolektivnog organizovanja, zamenjujući hijerarhijske strukture, profesionalne lidere i organizacije pokreta (Bennett & Segerberg 2011, 2012, 2013; Bennett, 2012; Bimber, Flanagan, & Stohl, 2012). Na sličan način Zejnap Tufekči (Zeynep Tufekci) govori o računarskoj dejstvenosti (engl. *computational agency*), odnosno o algoritmima koji, iako nisu živi, jesu akteri („aktanti”) koji drastično menjaju dinamiku socijalne interakcije čineći društveni svet bitno drugačijim (Tufekci, 2015:207). Tehnološka infrastruktura služi i kao „spajajući mehanizam” (engl. *stitching mechanism*) koji povezuje različite mreže u koherentnu organizaciju digitalnih protesta (Bennett et al, 2014: 234; Agarwal et al, 2014). To dalje znači da za organizovanje kolektivnog delanja u digitalnom dobu nisu više neophodne klasične organizacije sa čvrstom strukturom i strogom podelom rada unutar mreže pokreta, budući da njihovu funkciju danas mogu da nadomeste nove komunikacione tehnologije.

Međutim, ove tehnologije ne bi imale tako veliki značaj da se u proteklim decenijama nije desila značajna transformacija u odnosu građana prema politici

i društvenom aktivizmu. Kao posledica procesa individualizacije, bujanja mrežnih obrazaca društvenosti, razočaranja u tradicionalne političke partije i organizacije, slabljenja uloge države, itd., nastaju novi obrasci ispoljavanja političkih i društvenih težnji koji se odvijaju u daleko personalizovanoj formi nego ikada ranije. Međutim, iako je akcija individualizovana, usled mogućnosti deljenja (engl. *share*) zajednički kreiranog (engl. *peer production*) i personalizovanog sadržaja sa najširim auditorijumom putem društvenih medija, individualni angažman postaje vidljiv i nagrađen (recimo putem lajkova na OPDU), a pojedinac samim tim motivisaniji da dela (Bennett & Segerberg 2011, 2012, 2013; Lupia & Sin, 2003; Benkler, 2006; Shirky, 2008). To znači da danas, uz pomoć IKT, pojedinci imaju mogućnost da doprinose ciljevima pokreta kroz fluidni i personalizovani izraz i povremeni, *ad hoc* angažman, umesto obavezujućeg učesća u grupnim aktivnostima organizovanim oko čvrstih kolektivnih identiteta. Visok nivo personalizacije sadržaja omogućava pojedincima da izraze vlastitu ličnost, da se povežu na fleksibilne načine, u onoj meri i na onaj način u kojem ideje i prakse pokreta odražavaju njihova uverenja ili životni stil. Drugim rečima, sveobuhvatna ideologija i kolektivni identitet (svojevremeni društvenim pokretima analognog doba) ovde postaju sekundarni naspram individualnosti, samoizražavanja i prakse deljenja u okviru mikro-politike svakodnevnog života (Bennett, 1998, 2012; Hozer & Sorensen, 2003; Micheletti, 2003). Nove, personalizovane i fleksibilne digitalne tehnologije se savršeno uklapaju u savremeno umreženo društvo koje ne odlikuje stabilno društveno okruženje i kolektivni identiteti već fluidne, fragmentarne strukture i individualizovani okviri interpretacije (Castells, 2015).

Lens Benet i Aleksandra Segerberg razlikuju tri ideal-tipa protestnih organizacija / mreža (2013:45–52): *samoorganizujuće mreže* (self-organizing/crowd-enabled), *organizaciono podržane mreže* (organizationally-enabled) i *organizaciono posredovane mreže* (organizationally-brokered networks). Dok prva dva tipa organizovanja predstavljaju oblike konektivnog delanja koje karakteriše izostanak ili umereno angažovanje klasičnih organizacija pokreta, treći organizaciono-posredovani tip je svojstven društvenim pokretima / protestima analognog doba u kojima organizacije društvenih pokreta igraju centralnu ulogu.

Samoorganizujuće mreže, kako ističu autori, predstavlja najčistiji oblik konektivnog delanja. One nemaju centralnu ili vodeću organizaciju, već su u njima digitalne tehnologije osnovni organizujući agent i mehanizam koordinacije, dok personalizovani obrasci delanja dobijaju ključnu ulogu (naspram kolektivnih obrazaca). Iako se, u procesu organizovanja, u manjoj ili većoj meri mogu oslanjati na direktne kontakte licem-u-lice koji se ostvaruju u oflajn svetu, ove mreže su primarno tehnološki-omogućene (Bennett & Segerberg, 2013:46–48).

Drugi tip, *organizaciono-podržane* (hibridne) mreže, pored samoorganizovanih pojedinaca obuhvataju i klasične organizacije sa manje ili više hijerarhijskom strukturom i čvršće definisanim obrascima delanja. Međutim, kod ovog tipa mreža, organizacije stavljaju u drugi plan svoje agende, političke ideje i kolektivne identitete u zamenu za resurse koji će im omogućiti da uz pomoć digitalnih platformi pokrenu

stvaranje labavih javnih mreža koje se grade oko personalizovanih ciljeva, a sve u nameri lakšeg povezivanja sa širom zajednicom. Ovako nastale mreže ne zahtevaju od pojedinaca da postanu članovi ili da se na drugi način trajno vežu za organizacije koje su inicirale akciju, već ih stimulišu da na neki način postanu spontani promoteri ideja koje se poklapaju sa ciljevima date organizacije (Bennett & Segerberg, 2013:46–48).

Na kraju, *organizaciono-posredovane* mreže predstavljaju nasleđe analognog doba. One se zasnivaju na snažnoj (centralizovanoj) koordinaciji od strane jedne ili nekoliko liderskih organizacija pokreta, koje nameću vrednosti (kolektivni identitet) i diktiraju ciljeve i načine delanja. Iako se i ove organizacije sve više oslanjaju na digitalne platforme u mobilizaciji pristalica i koordinaciji aktivnosti, one im služe samo kao jedno od sredstava koje koriste ali ne predstavljaju suštinski organizujući princip njihovog umrežavanja (Bennett & Segerberg, 2013:46).

U realnosti, napominju autori, kolektivno delanje se javlja u oblicima koji odstupaju od čistih ideal-tipova, a različiti principi organizovanja se međusobno prožimaju, preklapaju i povezuju.

U pokušaju da ocenimo sazajne potencijale analitičkog modela koji razvijaju Benet i Segerbergova, možemo se pozvati na kritičare njihovog rada. Ono što svakako treba naglasiti je da, makar prema našem saznanju, ne postoje autori koji u celini negiraju eksplanatornu moć modela konektivne akcije niti se osporava da ovaj pristup predstavlja važan prodor u tumačenju savremenog aktivizma (Bakardjeva, 2015; Kavada, 2015).

Na meti kritika se, očekivano, našlo poimanje novih komunikacionih tehnologija kao organizujućeg agenta kolektivnog delanja. Pojedini kritičari ističu da se ne bi smelo govoriti o tehnološkom determinisanju društvenih pojava iako je nesporno to da je, u modernim društvima, prisutna tehnički unapređena socijabilnost koju ne oblikuje samo društveno strukturisanje i odnosi između aktera, već je i pod uticajem regulativnih karakteristika svojih tehnoloških osnova (Dolata, 2017:18). Formiranje i institucionalizovanje kolektivne akcije može biti značajno podržano ili ko-strukturisano putem IKT, međutim, fundamentalne strukture i aktivnosti društvenih pokreta i zajednica ostaju temeljno zavisne od društvenih uslova, koji mogu biti podržani i oblikovani, ali ne i zamenjeni tehnologijom (Dolata, 2017:14–15).

Drugi deo kritika pristupa konektivne akcije je usmeren na zanemarivanje uloge koju kolektivni identitet ima u pokretima i protestima informacionog doba. Naime, razmatrajući implikacije pristupa konektivne akcije, pojedini autori ukazuju na to da je umesto negiranja važnosti postojanja kolektivnog identiteta za kolektivnu akciju, pravi izazovi shvatiti kako se proces kolektivne identifikacije promenio sa dolaskom novih komunikacionih tehnologija, zatim kakva je priroda zajednica i kolektiviteta zamišljenih i aktiviranih uz pomoć društvenih medija i kako se lični i kolektivni identiteti i obrasci akcije međusobno ukrštaju tako da proizvode kolektivne aktere koji imaju političku efikasnost (Bakardjeva, 2015). U tom smislu, personalne mreže ne treba posmatrati kao kontratežu kolektivnim identitetima već pre kao njihovu dopunu. Kolektivni identiteti, napominju ovi autori, nastavljaju da postoje i u digitalno doba uprkos

visokom nivou individualizacije i fragmentacije onlajn interakcija (Gerbaudo & Trere, 2015; Gerbaudo, 2015; Kavada, 2015).

Imajući u vidu napred iznesene kritike, kao i nalaze istraživanja transformacije konektivnog delanja¹⁰ (Toepfl, 2017), možemo se, u izvesnoj meri, složiti sa autorima koji smatraju da slabu tačku Benetove i Segerbergerine analize predstavlja zanemarivanje značaja koji kolektivni identiteti imaju za društvene pokrete i u digitalno doba. Naime, nakon što protest preraste u pokret, ustali se, ustanovi svoju kolektivnu simboliku i ciljeve, formira organizaciono jezgro i granice u odnosu na okruženje, ma koliko one fluidne bile, uloga komunikacione tehnologije se postepeno transformiše iz „organizujućeg agenta” u „organizujući mehanizam”, čime se njena snaga svakako ne umanjuje ali ona, i to je ono što je ključno, prestaje da bude akter sama po sebi. Drugim rečima, kako protest ulazi u zreliju fazu tako konektivno delanje ima sve manju ulogu, a sam koncept gubi svoju eksplanatornu snagu.

Takođe, neosporno je da tehnologija bez ljudi nema delatni potencijal i u tom smislu je Dolata u pravu, ali isto tako u određenim društveno-političkim okolnostima tehnologija postaje nezamenljiv delatni činilac bez čijeg prisustva ne bi moglo da dođe do kolektivnog delanja. U savremenom društvu, praktično je nezamislivo da se kritična masa nezadovoljnih, atomizovanih pojedinaca, bez ikakve prethodne organizacije i koordinacije, okupi na jednom mestu i svojim aktivnostima upravlja u realnom vremenu. A upravo to se, zahvaljujući organizujućem i spajajućem dejstvu informaciono-komunikacionih tehnologija, desilo sa protestima poput Arapskog proleća, pokreta Okupiraj, Indignados, Kišobran revolucije, postizbornih demonstracija u Rusiji 2011. i drugih (Bennett & Segerberg, 2013; Lim, 2013; Anduiza et al, 2014; Lee & Chan, 2016; Toepfl, 2017).

Na kraju, nesumnjivo smeo, koncept konektivne akcije nije samo plod teorijskih promišljanja, već je empirijsku potvrdu stekao nizom istraživanja sprovedenih u različitim kontekstima (Bennet & Segerberg, 2012, 2013; Agarwal et al, 2014, Bennett et al, 2014; Lim, 2013; Toepfl, 2017; Lee & Chan, 2016; Anduiza et al, 2014). Imajući u vidu teorijsku i empirijsku utemeljenost pristupa konektivne akcije, uz uvažavanje njegovih ograničenja u pogledu mogućnosti razumevanja načina organizovanja zrelih društvenih pokreta, smatramo ovaj koncept relevantnim za tumačenje nastanka i inicijalne faze razvoja protesta u digitalno doba. S obzirom da *Protest protiv diktature* nije doživeo sudbinu razvijenog pokreta, već je u prelomnom trenutku počeo da odumire da bi ubrzo potom i nestao, mišljenja smo da je upravo koncept konektivne akcije pogodan za analizu ovog protesta. Sa druge strane, *Protest protiv diktature* je pogodan za empirijsku verifikaciju ovog koncepta u specifičnom post-socijalističkom kontekstu, mada samo istraživanje nije sa ovom namerom dizajnirano, pa će i dometi ove verifikacije biti u izvesnoj meri ograničeni.

10 Na primeru protesta „Za fer izbore” koji su izbili krajem 2011. godine kao posledica nezadovoljstva građana uslovima u kojima su održani parlamentarni izbori u Rusiji, Toepfl je pokazao proces transformacije konektivnog delanja u kolektivno delovanje. Naime, iako su protesti u inicijalnoj fazi imali formu „samoorganizujuće mreže”, posle osam meseci uličnih demonstracija, ruski aktivisti su se reorganizovali u mreže sa formalnijom organizacionom strukturom (Toepfl, 2017).

4. Kontekstualni okvir istraživanja *Protesta protiv diktature*

Brojni su faktori koji utiču na to da internet i OPDU postanu važan faktor političke borbe u jednoj zemlji. Neki od ključnih se odnose na stepen razvijenosti IKT i nivo njihove upotrebe, (ne)demokratsku klimu, odnos prema političkim partijama kao ključnim akterima političkog sistema, (ne)otvorenost medija, odlike civilnog društva, itd.

Internet penetracija u Srbiji je tokom 2017. godine dosegla 70%, pri čemu možemo konstatovati da se gotovo svi mladi ljudi (98% mlađih od 24 godine) služe internetom i njegovim alatima (RZS, 2017). OPDU koristi oko dve trećine korisnika interneta u Srbiji, s tim što broj korisnika linearno opada sa porastom njihove starosti. Tako ove platforme koristi 90.6% onih koji su mlađi od 24 godine, 82.1% onih koji su stari između 25–34 godine, i svega 24% onih koji su stariji od 65 godina. Ukupno posmatrano, može se reći da približno polovina građana Srbije starijih od 16 godina koristi OPDU. Budući da su nosioci protestnih zbivanja u doba interneta pretežno mladi ljudi, možemo konstatovati da postoji dobra tehnološka podloga za nastanak i razvoj onlajn aktivizma u Srbiji.

Pored specifičnog tempa razvoja i dostupnosti interneta i novih IKT, kontekst u kome se odvijao protest *Protiv diktature* bitno su odredile i karakteristike civilnog društva i javne sfere u Srbiji. Za postocijalistička društva, a posebno ona čija je transformacija dugo bila blokirana (Lazić, 2011), kao što je to slučaj sa Srbijom, karakteristična je nerazvijenost javne sfere i generalna slabost civilnog društva (Howard, 2003; Lazić, 2005; Milivojević, 2006; Fagan, 2010; Vukelić, 2012). Građanska participacija je, opet svojstveno postsocijalističkom prostoru, podrazvijena sa srazmerno malom mogućnosti uticaja javnosti na proces donošenje političkih odluka (Milosavljević et al., 2006; Vukelić, 2009).

Nalazi nekoliko istraživanja realizovanih u poslednjih par godina ukazuju na određene naznake početka nove faze u razvoju civilnog društva u zemljama Zapadnog Balkana (videti u: Jacobbson, 2015). Ovu etapu razvoja odlikuje smanjivanje važnosti nevladinih organizacija (zavisnih od donatora) i sve značajnije prisustvo samoniklih društvenih pokreta, pre svega u urbanim sredinama. Reč je o tipu aktivizma koji se pokreće „odozdo”, u neposrednoj je vezi sa problemima svakodnevnog života, koji se velikim delom zasniva na angažmanu nezadovoljnih pojedinaca i koji je finansiran iz individualnih priloga, pa je, samim tim, uglavnom nezavisan od programa nevladinih organizacija i različitih institucionalnih donatora. U organizovanju i koordinaciji aktivnosti ove vrste pokreta OPDU dobijaju značajno mesto. Istraživanje koje je sproveo Petrović (2016) tokom 2015. i 2016. godine, pokazalo je da inicijativa Ne da(vi) mo Beograd kao i neki drugi onlajn pokreti veoma uspešno koriste Fejsbuk za informisanje, regrutaciju i mobilizaciju svojih pristalica. Petrović zaključuje da digitalne platforme imaju značajno mesto u organizovanju protestnih aktivnosti u realnom prostoru gde veoma važnu ulogu igraju ne samo organizatori društvenih akcija, već i obični korisnici ovih platformi koji svojim lajkovima,

komentarima i šerovima čine da se inicijalne objave velikom brzinom prošire kroz sajber prostor Srbije.

Ostale faktore koji su važni za razvoj onlajn i oflajn aktivizma ovde nećemo detaljnije analizirati budući da su oni bili predmet čestih diskusija kako u naučnim tako i u laičkim krugovima. Tu pre svega mislimo na razočaranje građana tradicionalnim mehanizmima demokratskih političkih sistema koje karakteriše visok nivo nepoverenja u političke partije i njihove lidere kao i povlačenje iz političkog života (Klačar, 2015), ali i na problem blokade medija od strane vlasti i njihove zatvorenosti za opozicione ideje i predstavnike (Pavlica, Gavrilović & Đapić, 2017).

5. Empirijska studija protesta *Protiv diktature*

Metodologija istraživanja

Podaci koji će biti predmet analize u ovom delu rada, prikupljeni su u terenskom anketnom istraživanju realizovanom u toku trajanja protesta *Protiv diktature* (od 13. aprila do 4. maja 2017. godine) na uzorku od 175 ispitanika iz Beograda, Niša i Subotice kao i u *follow-up* istraživanju stavova i iskustava učesnika (N=123) i posmatrača¹¹ protesta (N=132) putem onlajn upitnika (maj 2017). U strukturi uzoraka oba istraživanja dominantno su zastupljeni ispitanici starosti između 18 i 35 godina. Udeo mladih je nešto veći u uzorku neposrednih učesnika protesta (68%) u odnosu na uzorak onlajn anketnog istraživanja (60% mladih). U oba uzorka su, takođe, natrpsečno zastupljeni ispitanici koji žive u gradskim sredinama, dok je onih iz ruralnih područja izuzetno malo (tek nešto iznad 2% u oba uzorka). Među ispitanicima onlajn istraživanja, 79.1% ima završen fakultet ili više, dok je među učesnicima protesta udeo onih sa fakultetskim obrazovanjem 44%. Ovom broju treba dodati podatak da 37.8% uzorka učesnika protesta čine studenti (11% u uzorku onlajn istraživanja), što ukazuje na izuzetno visok obuhvat fakultetskim obrazovanjem učesnika i posmatrača protesta. Na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika oba istraživanja, može se zaključiti da je reč o urbanom protestu visokoobrazovanih mladih ljudi.

Ovde je važno dati i jednu metodološku napomenu. Iako smo do učesnika protesta došli i terenskom i onlajn anketom, suštinska razlika između ova dva uzorka se ogleda u tome što smo sa učesnicima na terenu razgovarali u trenutku odvijanja samog protesta, dok smo do učesnika koji su anketirani onlajn metodom došli onda kada se protest već završio. Drugim rečima, učesnici onlajn ankete, kako se to najčešće i dešava u sociološkim istraživanjima, rekonstruisali su svoja sećanja, odnosno učešće na protestu, dok su ispitanici na terenu opisivali aktuelno ponašanje i stavove na ovu temu.

11 Ukupno je onlajn anketom obuhvaćeno 255 ispitanika, od koji je 123 imalo iskustvo makar jednog učešća u *protestu Protiv diktature*, dok 132 ispitanika nije ni jednom fizički učestvovalo u protestu, ali se u manjoj ili većoj meri putem interneta informisalo o njegovom toku. Zbog toga smo odlučili da onlajn uzorak podelimo na učesnike i posmatrače protesta radi adekvatnijeg poređenja sa rezultatima terenske ankete.

Rezultati istraživanja

Od posmatrača, preko periferije do jezgra protesta

Predstavljanje nalaza istraživanja je organizovano na način koji pruža mogućnost uporedne analize prikupljenih podataka, naravno u onoj meri i na onim mestima gde su takva poređenja moguća. Važan razlog za našu odluku da rezultate terenske i onlajn ankete pratimo simultano jeste, između ostalih, i taj što nam ovakav pristup omogućava da identifikujemo tri različite grupe naspram njihove privrženosti protestu *Protiv diktature* i poredimo njihov odnos prema različitim aspektima ovog protesta.

Već je u metodološkom delu napomenuto da jedna grupa ispitanika iz uzorka onlajn ankete nije direktno učestvovala u protestu. Međutim, uzimajući u obzir da su ovi ispitanici u većoj ili manjoj meri, putem različitih medija, aktivno pratili protestna dešavanja, svrstali smo ih u kategoriju *posmatrača* protesta. S druge strane, analiza podataka koji se odnose na *učesnike protesta* obuhvaćene terenskom i onlajn anketom, ukazuje na bitne razlike unutar ove kategorije u odnosu na redovnost učešća i povezanosti sa Fejsbuk grupama koje su koordinirale protestne aktivnosti. Naime, gotovo četiri petine ispitanika sa terena (79.4 %) je izjavilo da se protestu priključilo u prva tri dana, dok je tek svaki deseti ispitanik (9.7%) rekao da mu je dan anketiranja ujedno bio i prvi dan protesta. Takođe, blizu 80% ispitanika je na protestnim okupljanjima učestvovalo četiri ili više puta, a više od polovine osam ili više puta. Sa druge strane, samo 17.9% učesnika iz onlajn ankete kaže da je redovno učestvovalo na protestima, 35% povremeno i blizu polovine retko (47.2%). Pored toga, ispitanici sa terena anketirani su u toku samog održavanja protesta, dakle nema sumnje u njihovo aktivno učešće. Takođe, nema sumnje ni u pogledu njihove privrženosti protestu budući da su anketirani u fazi kada je protest već bio u opadanju i kada se okupljao mali broj učesnika, ne više od nekoliko stotina. Treći važan element razlikovanja dve grupe učesnika se odnosi na članstvo u Fejsbuk grupama koje su povezane sa organizacijom protesta. Gotovo polovina ispitanika sa terena (49.1%) je učlanjena u najmanje jednu ovakvu grupu u odnosu na nešto više od petine (21.1%) onih do kojih smo došli putem onlajn upitnika.

Uzimajući ove pokazatelje u obzir, smatramo da je analitički opravdano i plodno ispitanike sa terena tretirati kao bliske jezgru protesta, a učesnike protesta do kojih smo došli onlajn anketom kao one koji su se nalazili na periferiji protesta. Na ovakav način, u prilici smo da identifikujemo i analiziramo tri sloja protesta *Protiv diktature* od *posmatrača*, preko onih sa *periferije* do samog *jezgra* protesta, što nam omogućava da bolje sagledamo ulogu interneta i OPDU u procesu organizovanja protesta.

Obrasci informisanja

Kao što smo i pretpostavljali, internetom posredovana komunikacija se pokazuje kao ubedljivo najvažniji kanal informisanja o protestu *Protiv diktature*. Oko tri četvrtine učesnika protesta, bilo da je reč o njegovom jezgru (76.6%) ili periferiji (73.2%), je za njega saznalo putem interneta, pre svega kroz upotrebu OPDU. Sa druge strane, konvencionalni mediji nisu igrali gotovo nikakvu ulogu ni kada je reč o prvim vestima o izbijanju protesta niti tokom kasnijeg informisanja.

Ukoliko se pogleda **tabela 1**, može se videti da OPDU dobijaju još veći značaj kao kontinuirani izvor informisanja o protestu, a da čak i internet portali igraju važniju ulogu od konvencionalnih medija (pojedinačno posmatrano). Što se više primičemo jezgru protesta to OPDU imaju sve veći značaj, od 59.8% posmatrača koji se dominantno informišu na ovaj način do čak četiri petine onih koji se nalaze blizu jezgra protesta. Sa druge strane, i ovo je zanimljiv nalaz, što se više udaljavamo od jezgra protesta to je veći značaj internet portala kao sredstava informisanja. Čini se da je posmatračima protesta pre svega bitno da dođu do informacija, ali ne postoji izražena potreba da međusobno komuniciraju, zbog čega kod njih raste značaj konvencionalnih medija i internet portala. Za učesnike koji se nalaze bliže jezgru protesta raste značaj informacija koja dolaze iz prve ruke, a tu su OPDU neprikosnoveni izbor informisanja.

Izuzetno skroman značaj konvencionalnih medija u informisanju učesnika protesta mogao bi se tumačiti njihovim generalnim nepoverenjem u ove medije, koje je svakako pojačano ograničenim medijskim izveštavanjem o protestu, ali i činjenicom da su u protestu najvećim delom učestvovali mladi ljudi kojima televizija i novine sve manje predstavljaju primarni izvor informacija.

Tabela1. Najvažniji izvor informisanja o protestu

	Jezgro	Periferija	Posmatrači
Preko televizije ili radija	5.1%	0.8%	9.8%
Preko štampanih medija	2.9%	3.3%	0.8%
Preko OPDU	79.1%	69.9%	59.8%
Preko internet portala	5.8%	11.4%	21.2%
Ličnim kontaktom	6.5%	13.8%	6.9%
Zatekao-la sam se na ulici i video/la	/	0.8%	1.5%
Nešto drugo	0.6%	/	/
Ukupno	100%	100%	100%

Pojedinačno gledano, kao dominantni izvor informisanja u onlajn prostoru izdvojio se Fejsbuk koji predstavlja ubedljivo prvi izbor za sve tri kategorije ispitanika (**tabela 2**). Potom se, kao kanal informisanja, izdvaja Tviter koji najčešće nije jedini, ali uz Fejsbuk predstavlja dodatni način da se saznaju i podele informacije o protestu. Zanimljiv broj ispitanika se o protestu informisao preko Instagrama, ali zato internet forumi, makar za učesnike onlajn ankete, predstavljaju relativno važan izvor informisanja.

Tabela 2. OPDU preko koje su se ispitanici informisali o protestu (prvi izbor)

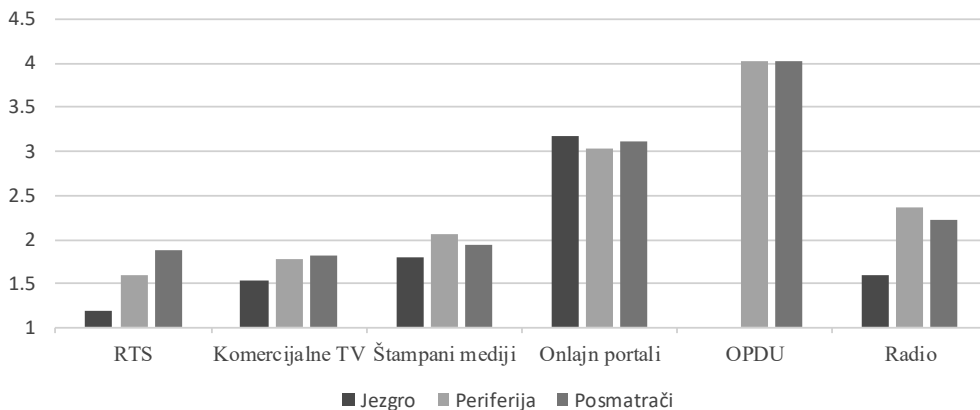
	Jezgro	Periferija	Posmatrači
Fejsbuk	86%	83.7%	72.6%
Tviter	2.9%	4.1%	6.1%
Instagram	0.6%	0	0.8%
Neka druga	0.6%	6,5%*	10.7%*
Nema profil	9.9%	5.7%	9.8%
Ukupno	100%	100%	100%

*Internet forum

Posebno je značajan nalaz da manje od 10% ispitanika nema aktivan nalog ni na jednoj OPDU. Ovaj podatak, ipak, ne iznenađuje imajući u vidu starosnu strukturu učesnika protesta i njihovu prezastupljenost na digitalnim platformama (RZS, 2017).

Nalaz da konvencionalni mediji nisu bili važan izvor informisanja o protestu biva dodatno potvrđen podacima predstavljenim **grafikonom 1**. Trendovi ocena su identični za sve tri grupacije. I ovde se kod nekih medija može uočiti jasna povezanost ocene i udaljenosti ocenitelja od jezgra protesta. Što su ispitanici bliži jezgru protesta ocene konvencionalnih medija opadaju i obratno.

Grafikon 1. Zadovoljstvo izveštavanjem medija o protestu

Za razliku od izveštavanja putem javnog servisa i komercijalnih televizijskih kanala¹² koje je dosta nisko ocenjeno, pogotovo pri jezgru protesta, onlajn portali a posebno OPDU predstavljaju najbolje ocenjene medije.

Kanali mobilizacije i personalizacija učesća u protestu

Drugi važan aspekt upotrebe interneta i OPDU u kontekstu društveno-političkog aktivizma, jeste njihova uloga u mobilizaciji učesnika protesta.

Jedan od načina na koji pojedinci mogu da dođu do informacija koje se dele putem Fejsbuka jeste preko obaveštenja na profilima prijatelja. Međutim,

12 Zanimljivo je da učesnici protesta ubedljivo najnižu ocenu daju RTS-u, a tek potom komercijalnim televizijama iako je više nezavisnih izveštaja pokazalo da povoljniji odnos prema nosiocima vlasti imaju komercijalne televizije (Pavlica, Gavrilović i Đapić, 2017). Sa druge strane, posmatrači protesta ujednačenije ocenjuju nacionalnu i komercijalne televizije, dajući nešto bolje ocene u odnosu na one koji su bili u jezgru protesta. Čini se da razloge za lošije kotiranje RTS kod učesnika protesta treba potražiti među zahtevima koji su se čuli tokom protesta i koji su, između ostalog, isticali potrebu da RTS, kao javni servis, objektivnije izveštava o protestima. (http://www.amic.media/media/files/file_352_1042.pdf, pristupljeno 1.11.2017).

direktniji način informisanja koji pruža i mogućnost diskusije, planiranja i organizovanja aktivnosti kao i mobilizaciju novih učesnika, predstavljaju Fejsbuk grupe koje mogu biti otvorenog ili zatvorenog tipa (tabela 3).

Tabela 3. Članstvo i informisanje putem onlajn grupa koje su bile povezane sa organizacijom protesta*

	Jezgro	Periferija	Posmatrači
Član	49.1%	21.1%	6.8%
Nije član ali se obaveštavao/la se putem grupa	/	56.9%	34.8%
Nije član/ nije se obaveštavao/la	42.2%	22%	58.3%
Nema Fejsbuk	8.7%	/	/

* Odgovori u terenskoj i onlajn anketi nisu bili identični, zbog čega postoje prazna polja u tabeli

Gotovo polovina (49.1%) učesnika ispitanih direktno tokom protesta pripada jednoj ili više takvih grupa, dok oni koji se nalaze na periferiji protesta nisu u tolikoj meri bili angažovani u Fejsbuk grupama (21.1%). Kako je bilo i očekivano, najmanje članova ovih grupa je među posmatračima protesta, tek 6.8%. Kada je reč o obaveštavanju putem Fejsbuk grupa, na žalost, terenska anketa nije obuhvatala ovo pitanje, ali nema sumnje da se značajan broj i onih koji nisu članovi grupa obaveštavao na ovaj način, kao što je to slučaj sa učesnicima koji su obuhvaćeni onlajn anketom.

Pored deljenja informacija o protestima, digitalne platforme su odigrale važnu ulogu i u animiranju građana da se pridruže protestu. Budući da pitanja koja se tiču načina mikromobilizacije nisu međusobno uporediva, nalazi će biti prikazani za svaku grupa učesnika ponaosob.

Kad je reč o terenskom uzorku, 42.3% ispitanika je dobilo direktan poziv da se priključi protestu od strane prijatelja, rođaka, poznanika, kolega i drugih, a oko trećine ispitanika (32.3%) je ovaj poziv dobilo preko OPDU. Svaki šesti ispitanik je dobio poziv preko telefona, dok je 9.4% ispitanika izjavilo da ih niko nije zvao da učestvuju. Sa druge strane, na pitanja koje smo postavili u onlajn upitniku „*Da li vas je neko putem društvenih mreža direktno pozvao da se priključite protestu?*” polovina ispitanika (49.6%) je odgovorila pozitivno, od čega je trećina njih taj poziv dobila od osoba koje dobro poznaju i van sveta interneta, 9.8% je poziv dobilo od osoba koje površno poznaju van interneta, a 5.7% od potpuno nepoznatih osoba. Gotovo niko nije dobio poziv od osobe koju poznaje isključivo preko interneta (0.8%), dok 50.4% nije dobilo nikakav poziv preko OPDU. Uprkos i daljoj važnosti tradicionalnih mehanizama mobilizacije, ovi podaci govore u prilog (rastućeg) značaja onlajn kanala mikromobilizacije.

Sa druge strane, kada je reč o odlaženju na protest, podaci su bili relativno ujednačeni i za jezgro i za periferiju (grafikon 2).

Smatramo da su dva nalaza ovde posebno važna. Prvi je taj da eventualno članstvo u nekim organizacijama ne igra gotovo nikakvu ulogu kada je reč o individualnom učešću u protestu. Ovo ne znači da organizacije nisu bile prisutne na ovom protestu ali njihovo prisustvo nije bilo aktivno, niti su pojedinci koji su članovi raznih organizacija reprezentovali njihove ciljeve.

Drugi važan nalaz je taj da je veliki broj ispitanika dolazio u individualizovanim formama (samostalno ili samo u pratnji partnera) – ukupno 40.8% u terenskom uzorku i 31.4% u onlajn uzorku. Praktično svaki treći učesnik koji se nalazio bliže jezgru protesta na njega je dolazio sam, demonstrirajući personalizovani obrazac političke aktivnosti. Njihovo učešće se može tumačiti personalizovanom reakcijom na pobjedu kandidata koji je, prema njihovom mišljenju, do nje došao u nefer uslovima¹³. Jedini oblik kolektivnog okupljanja, ako se tako može nazvati, predstavlja dolazak „u društvu”. Međutim, budući da je ovo veoma rastegljiv pojam, kako u pogledu broja članova grupe tako i u smislu sadržajnosti odnosa, onda bi on, za davanje nekih utemeljenijih sudova, zahtevao detaljniju analizu od one koja je moguća na osnovu podataka kojima raspolažemo.

Kompozitni indeks članstva u klasičnim građanskim/političkim organizacijama (nevladine organizacije, profesionalna udruženja, verske organizacije, sindikati, političke partije, grupe i pokreti) pokazuje da većina ispitanika (61.1% iz jezgra i 53.3% posmatrača¹⁴) nije angažovana ni na jedan način kroz pomenute organizacije. Sa druge strane, 12% onih koji su se nalazili bliže jezgru protesta i 30% onih sa periferije izjavljuju da su bar u jednoj od navedenih organizacija aktivni članovi, što govori o tome da imaju potrebu da na različite načine učestvuju u kreiranju društvenog i političkog života. Iako podaci ukazuju na to da su učesnici ovog protesta nešto angažovaniji u građanskim i

13 Najvažniji individualni razlog za participiranje u ovom protestu jeste potreba da se odbrani pravo glasa, budući da 41.4% ispitanika sa terena, kao prvi odgovor kod razloga za protestovanje, navodi da izbori nisu bili poštjeni.

14 Ovaj procenat se odnosi na ukupan broj učesnika ispitanih online anketom, ali treba naglasiti da jedan broj ispitanika (41) preskočio ovo pitanje pa nije jasno da li pošto nisu članovi organizacija jednostavno nisu hteli da gube vreme odgovarajući na ovo pitanje ili je nešto drugo u pitanju. Svakako ovaj podatak treba uzeti sa izvesnom rezervom.

političkim organizacijama u odnosu na opštu populaciju (gde, sa izuzetkom političkih partija, učešće po pravilu ne dostiže 10%) (Milivojević, 2006), sasvim je izvesno da organizacije iz kojih potiču ovi pojedinci nisu bile važan faktor njihovog angažovanja na protestu *Protiv diktature*.

6. Diskusija rezultata

Protest protiv diktature je započeo tako što je, u vreme povišenih tenzija usled održavanja predsedničkih izbora, jedan razočarani pojedinac preko Fejsbuka pozvao na, kako je formulisao, protest *Protiv diktature* što je hiljadama ljudi omogućilo da se sa ovim pojedincem identifikuju, prepoznajući u njegovom pozivu i svoj pogled na izborna dešavanja. Razočarani zbog poraza na izborima i ubeđeni da je do njega došlo kršenjem demokratskih principa, pojedinci su svoj lični bes i razočaranje kanalisali učešćem na ovom protestu. Do kraja protesta ni jedna organizacija, koja je postojala pre protesta, nije identifikovana kao neko ko je upravljao ovim protestom, dok praktično niko od učesnika, bilo da govorimo o jezgru ili periferiji, nije na protest dolazio kao član neke formalne organizacije. Nesumnjivo je, dakle, da je protest započeo personalizovanom akcijom jednog jedinog pojedinca kao i to da su mnogi učesnici na protest dolazili u individualizovanim formama – sami ili, eventualno, u pratnji partnera. Sve ovo jasno ukazuje na postojanje personalizovanih obrazaca političkog delanja što, ipak, ne isključuje mogućnost postojanja kolektivnih formi kao što je, recimo, dolazak na proteste u „društvu” odnosno manjim grupama.

Komunikacija koja se odvijala na OPDU pokazala se kao ključni dinamički faktor koji se nalazio u središtu samog protesta. Ova mreža je imala složenu strukturu ukrštajući različite platforme za interpersonalnu i grupnu komunikaciju, a Fejsbuk grupe su predstavljale ključna čvorišta ove „mreže mreža”. S jedne strane, ove grupe su bile mesto na kome su se pregovarali ciljevi i dogovarali budući pravci razvoja protesta (svojevremeno posebno zatvorenim grupama), potom su predstavljale osnovni mehanizam koordinacije aktivnosti njihovih članova (ovu ulogu su obavljale i otvorene i zatvorene grupe), dok su, sa na trećoj strani, bile medij putem koga se odašiljane informacije i mobilisana šira podrška protestnim aktivnostima (funkcija otvorenih grupa). Kao što smo videli, značajan broj učesnika protesta je ili bio član Fejsbuk grupa ili se preko njih obaveštavao. Sa druge strane, oni koji su bili samo posmatrači protesta mahom nisu bili članovi ovih grupa ali su ih koristili kao izvor informacija, paralelno sa drugim izvorima.

Da su OPDU bile jedan od ključnih aktera protesta, pokazuje i to što je značajan broj učesnika protesta upravo kroz njih bio mobilisan. Njihova uloga je bila presudna u prvim danima protesta, kada nije bilo nikakve organizacione strukture iza protesta. Algoritam Fejsbuka, je kroz različite mehanizme filtriranja sadržaja, činio poziv za proteste vidljiv određenim grupama pojedinaca koje su taj poziv dalje širile što putem svojih onlajn kontakata, što „oflajn” pozivima prijateljima da se pridruže. Kako je protest odmicao i kako se počela uspostavljati

labava organizaciona struktura koja je pokušala da preuzme usmeravanje toka protesta (pre svega preko centralne Fejsbuk stranice protesta¹⁵), uloga OPDU se sve više transformisala iz organizacionog agenta u mehanizam za širenje informacija i koordinaciju protesta.

Sve navedeno govori u prilog početne pretpostavke prema kojoj je protest *Protiv diktature* primer personalizovanog konektivnog delanja, gde su se neorganizovane skupine organizovale po modelu samoorganizujućih mreža. Međutim, ono što ostaje kao pitanje jeste koliko bi model konektivne akcije bio adekvatan da objasni dalju dinamiku protesta da je on uspeo da uspostavi čvršću strukturu, jasnije identifikuje ciljeve i strategije borbe.

7. Zaključak

Cilj ovog rada je bio da se istraže organizacione osnove protesta *Protiv diktature* koji su se, tokom proleće 2017. godine, spontano javili širom Srbije. Vidljiv značaj koji su onlajn platforme za društveno umrežavanje imale u iniciranju i koordinaciji protestnih dešavanja kao i izostanak jedne (ili više) liderskih organizacija, opredelio nas je da se u analizi ovog protesta poslužimo pristupom konektivne akcije Lensa Beneta i Aleksandre Segerberg (2012, 2013).

Ključni nalazi istraživanja – izostanak kako formalnih tako i neformalnih organizacija kao inicijatora i koordinatora protesta; onlajn platforme za društveno umrežavanje kao organizacioni agent protesta; i prisustvo personalizovanih obrazaca političkog delanja – govore u prilog opravdanosti naše polazne pretpostavke prema kojoj protest *Protiv diktature* predstavlja primer konektivnog delanja po modelu samoorganizujućih mreža.

Kada je reč o oceni samog pristupa konektivne akcije Lensa Beneta i Aleksandre Segerberg, možemo konstatovati da on predstavlja važan analitički model za razumevanje dinamike izbijanja protesta u informaciono doba. Ukoliko bi se konektivna uloga tehnologije izostavila iz razmatranja, bilo bi teško objasniti kako se bez prethodnog planiranja, organizacije i koordinacije, na istom mestu (ne samo jednom već više puta, širom sveta) okupio ogroman broj ljudi i kako su njihove aktivnosti koordinisane u realnom vremenu. Međutim, kako sa ulaskom protesta u zreliju fazu dolazi do razvoja kolektivnog identiteta i uspostavljanja standardnih formi organizovanja, uloga komunikacione tehnologije se postepeno transformiše iz „organizujućeg agenta” u „organizujući mehanizam”, a koncept konektivne akcije gubi svoju eksplanatornu moć. Zbog toga je Dolata u pravu kada se pita da li u današnje doba protesti zaista mogu biti „servisirani” samo kroz alate koje nam pruža informaciona tehnologija ili se, ukoliko se ne želi da protest ostane epizodnog karaktera, mora osloniti na klasičnu društvenu organizaciju i institucionalizaciju procesa, čak i u doba interneta (Dolata, 2017:11).

15 <https://www.facebook.com/protivdiktature/>

Literatura

- Agarwal, S., D., Bennet, L.W., Johnson, C., Walker, S. (2014). A Model of Crowd-Enabled Organization: Theory and Methods for Understanding the Role of Twitter in the Occupy Protests. *International Journal of Communication* 8: 646–672.
- Anduiza E., Cristancho, c. & Sabucedo, J.M. (2014). Mobilization through online social networks: the political protest of the indignados in Spain. *Information, Communication & Society* 17(6): 750–764.
- Bakardjieva, M. (2015). Do clouds have politics? Collective actors in social media land. *Information, Communication & Society* 18(8): 983–990.
- Barassi, V. (2015). *Activism on the Web – Everyday Struggles against Digital Capitalism*. New York: Routledge.
- Benkler, Y. (2006). *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. New Heaven, London: Yale University Press.
- Bennett, L.W. (1998). The Uncivic Culture: Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics. *Political Science and Politics* 31(4): 741–761.
- Bennett, L.W. (2008). *Civic life online: Learning how digital media can engage youth*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bennett, L. W. (2012). The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation. *Annals AAPSS* 644: 20–39.
- Bennett, L.W, Segerberg, A. (2011). Digital Media and the Personalization of Collective Action. *Information, Communication & Society* 14(6):770–799.
- Bennet, L.W., Segerberg, A. (2012). The Logic of Connective Action – *Information, Communication and Society* 15(5): 739–768.
- Bennet, L. W, Segerberg, A. (2013). *The Logic of Connective Action – Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, W. L., Segerberg, A. & Walker, S. (2014). Organization in the crowd: peer production in large-scale networked protests. *Information, Communication & Society* 17(2): 232–260.
- Bimber, B., Flanagan, A. J., & Stohl, C. (2012). *Collective action in organizations: Interaction and engagement in an era of technological change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boulianne, S. (2009). Does Internet use affect engagement? A meta-analysis of research. *Political communication* 26(2): 193–211.
- Carty, V. (2015). *Social Movements and New Technology*. Boulder: Westview Press.
- Castells, M. (1997). *The Power of Identity: The Information Age – Economy, Society, and Culture: 2*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Castells, M. (2015). *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Digital Age* (2nd Ed.). Cambridge/Malden: Polity.
- Chadwick, A. (2013). *The hybrid media system: Politics and power*. Oxford, UK: Oxford University Press.

- Chadwick, A., Howard, P. (2009). (eds.) *Routledge Handbook of Internet Politics*. London, NY: Routledge.
- Della Porta, D. & Mattoni, A. (2014). Social Networking Sites in Pro-democracy and Anti-austerity Protests—Some thoughts from a social movement perspective. In: Trottier, D. & C. Fuchs, (eds.) *Social media, politics and the state. Protests, revolutions, riots, crime and policing in the age of Facebook, Twitter and YouTube* (pp. 39–63). New York: Routledge.
- Dolata, U. (2017). Social Movements and the Internet – The Sociotechnical Constitution of Collective Action. *SOI Discussion Paper 2017–02*: 5–30, Stuttgart: University of Stuttgart.
- Dolata, U. & Schrape, JF. (2016). Masses, Crowds, Communities, Movements: Collective Action in the Internet Age. *Social Movement Studies* 15(1):1–18.
- Earl, J. & Kimport, K. (2011). *Digitally Enabled Social Change – Activism in the Internet Age*. London: MIT Press.
- Earl, J., Hunt, J. & Garrett, K. (2014). Social movements and the ICT revolution (Ch. 16, pp. 359– 383), in: H. van der Heijden (ed.) *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Fagan, A. (2010). *Europe's Balkan Dilemma: Paths to Civil Society or State-Building?*. London and New York: I.B. Tauris.
- Faraon, M., Stenberg, G. & Kaipainen, M. (2014). Political campaigning 2.0: The influence of online news and social networking sites on attitudes and behavior. *JeDEM—Journal of eDemocracy and Open Government* 6(3):231–247.
- Fernandez-Planells, A., Figueras-Maz, M. & Feixa Pàmols, C.F. (2014). Communication among young people in the #spanishrevolution: Uses of online–offline tools to obtain information about the #acampadabcn. *New media & society* 16 (8):1287–1308.
- García, R.G. & Treré, E. (2014), The #YoSoy132 movement and the struggle for media democratization in Mexico. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 20(4) 496–510.
- Gerbaudo, P. (2015). Protest avatars as memetic signifiers: political profile pictures and the construction of collective identity on social media in the 2011 protest wave. *Information, Communication & Society* 18(8), 916–929.
- Gerbaudo, P., & Treré, E. (2015). In search of the 'we' of social media activism: introduction to the special issue on social media and protest identities. *Information, Communication & Society* 18(8), 865–871.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons, *Science* 162:1243–1248.
- Harris, K. & McCabe, A. (2017). Community Action and Social Media: A Review of the Literature, Third Sector Research Centre, Working Paper 139 <https://www.birmingham.ac.uk/generic/tsrc/documents/tsrc/working-papers/working-paper-139.pdf>
- Holzer, B, Sorensen, M. (2003). Rethinking Subpolitics – Beyond the 'Iron Cage' of Modern Politics?. *Theory, Culture & Society* 20(2): 79–102.

- Howard, M.M. (2003), *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobsson, K. (ed.) (2015). *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Kastels, M. (2014). *Moć komunikacija*. Beograd:Clio.
- Kavada, A. (2015). Creating the collective: social media, the Occupy Movement and its constitution as a collective actor. *Information, Communication & Society* 18(8), 872–886.
- Klačar, B. (2015). Nepoverenje u političke stranke – prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji?. *Godišnjak fakulteta političkih nauka* 9(14):185–200.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*, Beograd:Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lee, F.L., Chan, J.M. (2016) Digital media activities and mode of participation in a protest campaign: a study of the Umbrella Movement. *Information, Communication & Society* 19(1): 4–24.
- Lim, M. (2013). Framing Bouazizi: ‘White lies’, hybrid network, and collective/connective action in the 2010–11 Tunisian uprising. *Journalism* 14 (7): 921–941
- Lindgren, S. (2013). The potential and limitations of twitter activism: mapping the 2011 Libyan uprising. Triple C: Communication, Capitalism & Critique. *Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society* 11(1): 207–220.
- Lupia, A., Sin, G. (2003). Which Public Goods are Endangered? How Evolving Communication Technologies Affect the Logic of Collective Action?. *Public Choice* 117: 315–331.
- Marwell, G., & Oliver, P. (1993). *The Critical Mass in Collective Action: A Micro-social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (1995). The process of collective identity. *Social movements and culture* 4: 41–63.
- McCarthy, J. D. and Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: a partial theory? *American Journal of Sociology* 82 (6): 1212–1241.
- Micheletti, M. (2003). Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism and Collective Action. *New York: Palgrave MacMillan*.
- Milivojević, Z. (2006). *Civilno društvo Srbije: potisnuto tokom 1990-ih – u potrazi za legitimitetom, prepoznatljivom ulogom i priznatim uticajem tokom 2000-i*. Beograd: Argument i Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Milosavljević B., Popadić, D., Logar, S. (2006) *Učešće građana na lokalnom nivou – Analiza pravnog okvira i politike u Srbiji i drugim evropskim zemljama*. Beograd: SKGO.
- Nahon, K. (2015). Where There Is Social Media There Is Politics. In: Bruns et al (eds.) *The Routledge Companion to Social Media and Politics*, Routledge, pp. 39–59.

- Norris, P. (2003). Young people and political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice? Report from the Council of Europe Symposium: „Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation”. Strasbourg, 27–28th November 2003.
- Olson, M. (1971). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.
- Pavlica D., Gavrilović, Z., Đapić, S. (2017). *Mediji, javnost i izbori 2017*. Beograd: BIRODI.
- Petrović, D. (2007). Od društvenih mreža do umreženog društva. *Sociologija* 49(2): 161–182.
- Petrović, D. (2013). Specifičnosti političkog delovanja u sajber prostoru, u: Jelinčić, J. i Ilić, S. (ur.), *Politički ekstremizam u sajber prostoru Srbije* (str. 12–33), Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin.
- Petrović, D. (2016). Društveno-aktivistički potencijal onlajn platformi za društveno umrežavanje. *Sociološki pregled* 50(3): 397–430.
- Republički zavod za statistiku (2017). Upotreba informaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji za 2017. godinu Beograd: RZS.
- Shirky, C. (2008). *Here Comes Everybody: The Power of Organizing without Organizations*. New York: Penguin Press.
- Toepfl, F. (2017). From Connective to Collective Action: Internet Elections as a Digital Tool to Centralize and Formalize Protest in Russia. *Information, Communication & Society* 20: 1–17.
- Tufekci, Z. (2015). Algorithmic Harms Beyond Facebook and Google: Emergent Challenges of Computational Agency. *Colo. Tech. LJ* 13 (1): 203–445.
- Van Dijck, H. (2013). *The Culture of Connectivity – A Critical History of Social Media*. New York: Oxford University Press.
- Vukelić, J. (2009). Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji. *Sociologija* 51(3): 291–312.
- Vukelić, J. (2012). Ekološke organizacije i zaštita životne sredine u Srbiji, u: Petrović, M. (ur.) *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji* (str. 117–138). Beograd: Čigoja štampa.